

Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області)

У статті досліджується практика написання клопотань жертвами терору, проаналізовано зміни, що відбувалися в різні хронологічні відрізки в діалозі «індивід – влада». Листи до представників владних структур розглядаються як складова частина реалій радянського суспільства. Аналізується мотивація громадян при поданні прохань. Схарактеризовано основні теми, що висвітлювали автори листів. Звертається увага на використання «радянських символів» у зверненнях до вищого партійно-радянського керівництва.

Ключові слова: листи, влада, тоталітарна система, радянське суспільство, терор, репресії, «ворог народу».

Доля жертв каральної радянської машини відома: заслання або смерть. Проте загальні відомості, наведені в архівно-кримінальних справах на репресованих осіб, не дають уявлення про душевні переживання громадянина, котрий отримав тавро «ворога народу». Відповідь на питання, що відчувала людина, вилучена з суспільства та позбавлена громадянських прав, можна знайти в листах, адресованих до представників органів влади. Лише такі документи в повній мірі передають всі поневіряння, яких зазнали репресовані. Особливості лексики та стилю, наявні в них факти дозволяють ширше поглянути на трагедію радянського суспільства та окремої людини. Як влучно зазначила О. Делія, постійне доведення політичної благонадійності, відданості режиму стало невід'ємною атрибутикою діалогу у системі «індивід–влада»:

«Оволодіння особливою манерою спілкування, таким собі “виправдовуючим” стилем мови, використання політичних кліше, визначених більшовицькою догматикою, у зверненнях до пред-

* Аскерова Людмила Суліддівна – кандидат історичних наук, молодший науковий редактор Комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів “Книга Пам’яті” та “Реабітовані історією”» Чернігівської обласної ради.

ставників влади та апелювання до пролетарських символів стали масовими формами виживання, одним із шляхів адаптації до нових соціально-політичних умов»¹.

Потрапивши до виправно-трудового табору, людина втрачала будь-які права, навіть звернення «товариш» до неї більше не застосовувалося, і це також додавало нових страждань. Репресовані в більшості випадків уважали, що «помилка» сталася внаслідок недбалості або й злого умислу місцевих органів НКВС, та сподівалися, що шляхом написання скарг до вищого партійно-державного керівництва «справедливість переможе».

Практика написання листів, скарг, прохань із різних питань була загальноприйнятною в радянському суспільстві. Влада позитивно ставилася до цього феномену, адже, по-перше, мала можливість дізнатися думку громадськості, а по-друге – це створювало ілюзію уваги до голосу «маленької людини»². Крім того, незадоволення людей, висловлене в письмовій формі, розцінювалося як безпечне «випускання пари» та навіть заохочувалося. Н. Верт трактував це як своєрідну стратегію режиму³. Це стосувалося індивідуальних звернень. До групових скарг ставилися з підозрою, як наслідок – колективні звернення радше виняток, аніж правило. Листи до представників влади були своєрідним каналом зв'язку народу та держави. Тому, природно, що людина, опинившись у скрутному становищі (в'язниця, виправно-трудова табір), намагалася «достукатися» до вищого керівництва саме шляхом подання клопотань.

Попри існування великої кількості наукових студій, присвячених різним аспектам сталінського терору, ця історіографічна лакуна ще залишається незаповненою. Побіжно питань ментальності громадян «країни Рад», схильних як до написання

¹ Делія О.В. «...Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20–30-х роках ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 150.

² Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. – Кн. 1, ч. 1/2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 154, 158.

³ Верт Н. Террор и беспорядок: Сталинизм как система. – М., 2010. – 447 с.

доносів, так і клопотань, торкалися Р. Конквест⁴, Н. Верт⁵, Ш. Фіцпатрик⁶. Особливе місце в дослідженнях останньої займали аспекти повсякденного життя людей у радянському суспільстві, для яких страх арешту та заслання був невід'ємним атрибутом щоденних практик. Е. Епплбаум⁷ детально розглянула функціонування таборів і постійні труднощі, з якими стикалися репресовані, що дає краще уявлення про психологічну напругу, в якій вони перебували.

Серед вітчизняних дослідників слід виокремити працю Т. Вронської⁸, присвячену питанням репресій проти родин «ворогів народу», де авторка, зокрема, торкнулася проблематики написання звернень жертвами терору. Аспекти адаптаційного процесу радянських людей до соціально-економічного та суспільно-політичного життя 1920–1930-х рр. дослідила О. Делія⁹, зупинившись на вивченні стратегій виживання різних груп населення в реаліях СРСР. Н. Гогохія¹⁰ висвітлила проблему виховання радянських дітей, формування «нової генерації», що цікаво у зв'язку з дослідженням листів дітей «ворогів народу».

Звернення жертв репресій розширюють інформаційний простір періоду радянського терору, дають змогу відтворити психологічну атмосферу тих часів, передати напругу людей. Можна виділити декілька періодів подання клопотань: 1) 1920-ті – перша половина 1930-х рр.; 2) кінець 1930-х – 1940-ві рр.; 3) дру-

⁴ Конквест Р. Большой террор. – Рига, 1991. – 413 с.

⁵ Верт Н. Террор и беспорядок: Сталинизм как система. – М., 2010. – 447 с.

⁶ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – 335 с.

⁷ Эпплбаум Э. ГУЛАГ: Паутина Большого террора. – М., 2006. – 608 с.

⁸ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009. – 42 с.

⁹ Делія О.В. «...Відмовтесь від батьків в пресі...»: стратегії виживання у 20–30-х роках ХХ ст. – С.149–151.

¹⁰ Гогохія Н. Суспільство і діти // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2012. – С. 751–785.

га половина 1950-х – 1960-ті рр. Ця періодизація обумовлена еволюцією радянської каральної системи.

Політ'язні 1920 – початку 1930-х рр. мали дещо більше прав, про що свідчить хоча б діяльність Московського політичного Червоного Хреста, роботу якого було відновлено 1918 р. З цього часу, згідно з декретом наркома юстиції, ця організація набула офіційного статусу. В її статуті зазначалося, що створено її

«з метою моральної й матеріальної допомоги особам, позбавленим волі за політичними мотивами, без уваги на їхні партійну належність та сповідувані переконання»¹¹.

З червня 1922 р. назва цієї організації змінилася, відтепер це була Допомога політичним ув'язненим. На прохання родичів її працівники займалися пошуком місцезнаходження в'язнів, надавали їм матеріальну підтримку, подавали клопотання щодо звільнення. У 1937 р. її було ліквідовано.

Скарги 1920 – середини 1930-х рр. були нечисельними. Можемо припустити, що це пояснюється незначними термінами покарання, як правило, обвинувачені отримували до 3-х років заслання, часто умовно. Крім того, ще одним фактором, який впливав на процес подання клопотань, була невелика частка грамотного населення, а отже людині, щоб подати прохання, спершу треба було знайти освічену особу. Інтерес становлять групі архівно-кримінальні справи, в яких містяться клопотання одразу щодо декількох осіб. Характерно, що часто текст цих звернень дублювався. Із цього можна зробити висновок, що люди (як правило, мешканці одного села) або ж збиралися на «нараду» і разом писали прохання, або ж їх писала одна людина на замовлення¹². Для листів цього періоду характерна певна свобода висловлювань, що зникає вже наприкінці 1930-х рр.

Масове подання клопотань від репресованих та членів їхніх сімей припадає на період 1939–1940 рр., тобто після «Великого

¹¹ «Дорогая Екатерина Павловна...»: Письма женщин и детей: Письма в их защиту: 1920–1936: По документам фондов: «Московский Политический Красный Крест», «Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным» / Сост. Л. Должанская, И. Осипова. – СПб., 2005. – С. 24.

¹² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108.

терору». З початком німецько-радянської війни ця тенденція, з об'єктивних причин, ущухла. І лише з середини 1950-х рр. – новий сплеск подачі листів до влади. Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) уся відповідальність за терор покладалася одноосібно на Й. Сталіна, а відтак і акценти в листах було розставлено по-іншому. Так, одна жінка писала М. Хрущову (тут і далі збережено правопис та стиль оригіналів):

«Много вреда нашему народу принес и культ личности Сталина. Тогда и у нас случилось большое горе!»¹³.

Усі звернення за змістом можна поділити на дві групи: *перша* – клопотання про повернення людини із заслання (зверталися як самі засуджені, так і члени їхніх родин); *друга* – прохання про зняття судимості вже після відбуття покарання. За стилем написання – улесливі, в яких чітко проступає бажання догодити адресатові, а отже й собі не нашкодити, та звернення з чіткими аргументами на свою користь, з вимогами поновити справедливість, із доріканнями, ледь уловимим протестом проти свавілля влади. Проте, слід зазначити, протест авторів листів не виходив за межі звинувачень місцевих апаратів правоохоронних органів у «перевищенні службових повноважень» та норм законності, прояву обурення та образ за власне становище тощо. В умовах тоталітарного режиму інший варіант був неможливим.

Форми звертання до адресатів були в переважній більшості схожими, люди вдавалися до гіперболізованих прославлянь здобутків і чеснот чиновника, аби отримати його прихильність. Звертаючись до вищого партійно-радянського керівництва, громадяни часто послуговувалися загальноприйнятими доброзичливими фразами, бажали здоров'я та довголіття. Свого апогею хвалебні оди досягали у зверненнях безпосередньо до Й. Сталіна.

Листи, як правило, мали такі складові: біографія, короткий виклад справи, іноді з аргументацією (захистом) щодо кожного пункту обвинувачення, описання умов перебування у засланні й, насамкінець, прохання допомогти – переглянути справу, ух-

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4889, арк. 40–41 зв.

валити «справедливе» рішення. Важливим уважалося наголо-сити на «відданості радянській Батьківщині», підкресливши чи то участь у громадянській війні на боці більшовиків, чи то робо-ту з розбудови колгоспів, або просто вчасно сплачені податки й т. п. Стиль листів, сама їх конструкція дозволяє створити типо-логію авторів, в якій можна виділити освічених та малопись-менних. Першій групі притаманна краща орієнтація у соціаль-но-політичних реаліях та вміння користуватися конкретними риторичними формулами радянського лексикону.

Часто люди в повсякденному житті змушені вдаватися до адаптивного способу поведінки, аби, з метою виживання, присто-суватися до встановлених вимог, приписів та норм суспільства. На нашу думку, саме такі прояви соціальної мімікрії можемо простежити в листах жертв радянського терору до представни-ків влади. Описуючи своє життя, автори звернень намагалися відгородитися від «класово ворожих елементів», натомість під-креслювали походження «з пролетаріату»¹⁴. А якщо все ж таки визнавався родинний зв'язок, наприклад, із куркульською сім'єю, то прагнули всіляко пом'якшити цей факт:

«Преданной работой в колхозе, я думаю, что искупил вину, смысл пятно твердоздавца»¹⁵.

Зазначалася участь у громадянській війні на боці більшовиків, служба у лавах Червоної армії. Така героїзація свого минулого використовувалася як ще один доказ відданості радвладі. Як аргумент для помилування вказувався факт наявності поранень або ж набутої людиною інвалідності під час бойових дій. Ще один доказ боротьби за радянську владу – перебування у ворожому полоні. Інші вказували на загрозу смертних вироків, що ухвалювалися «кулаками и деникинской бандой»¹⁶ та спро-би замаху на їхнє життя з боку односельців. Таким чином, пережиті страждання «борців за владу Рад» мали послужити їм пом'якшуючою обставиною.

¹⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

¹⁵ Там само, спр. 9379, арк. 14.

¹⁶ Там само, спр. 11466, арк. 38–39.

Використання знакових дат і подій (революція, колективізація тощо) як «другого народження» людини була улюбленим прийомом у радянській риторичі¹⁷. Не дивно, що цю тему розвивали автори листів, ілюструючи свій перехід від «старого» життя до «нового»:

«Только октябрьская революция дала нам на жизнь, уничтоживши эксплуататоров и угнетателей трудящих»¹⁸.

Неодмінно підкреслювалася вдячність державі. Саме з приходом більшовиків до влади люди асоціювали початок свого повноцінного життя.

У зверненнях зустрічаємо непоодинокі випадки ототожнення індивіда з радянською країною, коли людина сприймала себе як частину чогось великого, грандіозного («как сын своей родины»¹⁹, «советская власть это есть наша власть трудящих»²⁰, «вести агитацию против своей по плоти и крови Советской Власти будь где я не вел, и вести не мог»²¹).

Одним з аргументів була лояльність до радянської влади. У листах вказувалася робота на селі під час колективізації, активна участь репресованого в антирелігійних кампаніях. «Червоною лінією» проходить бажання працювати на користь радянського суспільства. І це не дивно, оскільки однією з провідних тем радянської пропаганди була праця як засіб перевиховання людини. Праця в радянських умовах уважалася силою, що здатна змінити будь-кого, оскільки була колективною та мала спільну мету. За соціалізму саме праця наповнювала життя сенсом²². Ця тема обговорювалася на шпальтах газет, періодично друкувалися історії трудового перевиховання порушників законності. Тиражувалася ідея, що кожна людина має шанс виправи-

¹⁷ *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – С. 93.

¹⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11466, арк. 40–41.

¹⁹ Там само, спр. 1602, арк. 27–30 зв.

²⁰ Там само, спр. 11466, арк. 40–41.

²¹ Там само, спр. 1602, арк. 27–30 зв.

²² *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – С. 94.

тися, незалежно від її минулого, тому автори листів так наполегливо зверталися до цієї рятівної тематики. Важливим було наголосити на бажанні повернутися до лав трудящих («возвратиться в семью рабочего класса, и остаток своих сил вложит в общее дело построения коммунизма в нашей стране»²³). У кожному зверненні зустрічаємо детальний опис трудової діяльності, з наголосом на виконанні завдань, отриманні премій, стажі роботи тощо. Не менш важливим було вказати на таку ж сумлінну працю й у виправно-трудовах таборах, що мало засвідчити: людина не затаїла образи за своє ув'язнення, а продовжує плідно трудитися на благо держави.

Спільним для всіх клопотань було апелювання до «соціалістичної справедливості»²⁴. Не менш популярним стало підкреслювання віри в радянську законність. Дописувачі зверталися до положень Конституції 1936 р., що формально гарантувала громадянські права, зокрема свободу слова та зібрань, посилалися на інші норми тогочасного законодавства. Поряд із цим автори дорікали на бездіяльність та байдужість до їхніх звернень, а також відзначали бюрократичну тяганину при розгляді клопотань. Наприклад, якщо скарга подавалася на ім'я прокурора СРСР, то, як правило, її направляли до спецвідділу того регіону, де було засуджено людину, і її розгляд іноді міг тривати декілька років. Авторі листів, аби довести свою правоту, цитували, зокрема, і такі широко розтиражовані слова Й. Сталіна, як «сын за отца не отвечает»²⁵.

Серед осіб, що скаржилися на свавілля органів НКВС, окрему групу становлять священнослужителі, до яких, унаслідок специфіки їхньої діяльності, застосовували взагалі абсурдні формулювання обвинувачень. Так, Хома Новицький зазначав:

«В тюрьме мне начальник НКВД просто сказал: "За то, что ты молился и пел, мы тебе споем вечную память"»²⁶.

Засуджені священнослужителі, посилаючись на слова Й. Сталі-

²³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3032, арк. 43–44 зв.

²⁴ Там само, арк. 40–41.

²⁵ Там само, арк. 43–44 зв.

²⁶ Там само, спр. 9415, арк. 41–44.

на, намагалися довести, що лише за фактом наявності духовного сану не можна автоматично зараховувати їх до контрреволюціонерів. Йосип Преображенський²⁷, засуджений 1938 р., писав:

«Не все священники – контрреволюционеры, как сказал дорогой наш Вождь Сталин в проекте Сталинской Конституции»²⁸.

Далі автор листа висловив гіперболізовану надію:

«Надеюсь на справедливый Советский Суд, который больно бьет, но в то же время, где следует, и милует»²⁹.

Можна лише уявити душевний стан людей, доведених до відчаю несправедливими вироками та змушених писати такі листи. Священнослужителі у зверненнях намагалися відстояти легальність своєї діяльності. Із цього приводу Х. Новицький писав:

«По разъяснению Совнаркома от 1932 г., если служитель платит налоги, зарегистрирован, хотя и закрыта церковь, имеет право совершать требы»³⁰.

Священик указував на лояльне ставлення до колективізації. Як доказ наводив своє бажання вступити до колгоспу, у чому йому відмовили, виставивши умову відмовитися від релігії та повідомити про це через пресу³¹. Відкидаючи звинувачення в ледарстві, своє звернення автор підсумував словами:

«Я не думаю, чтобы советская власть за религию судила, да еще на 10 лет»³².

У листах відчувається образа за безправне становище, за несправедливість, яку чинила влада. Жертви репресій постійно

²⁷ Преображенський Йосип Георгійович, 1880 р. н., м. Новозибков Новозибковського р-ну Брянської обл., росіянин, освіта середня. Проживав у смт Радуль Ріпкинського р-ну, без певних занять. Заарештований 27 листопада 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 29 листопада 1937 р. за «проведення контрреволюційної агітації» ув'язнений до ВТТ на 8 років. Реабілітований 15 травня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1605).

²⁸ Там само, арк. 25–25 зв.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, спр. 9415, арк. 41–44.

³¹ Там само.

³² Там само.

зверталися з розпачливими питаннями, за що їх покарано? Репресований Борис Онопко³³ намагався це з'ясувати:

«В чем моя ответственность, в чем мои преступления перед Советской властью, до сих пор для меня являются неизвестными. Врагом Революции никогда не был, я верил в силу, в прогресс рабочего класса, в его Мировую революцию. И с самого возникновения Советской власти в нашей стране я был на ее стороне»³⁴.

Репресовані аналізували причини, що стали приводом для арешту. Дехто вбачав корінь своїх поневірян у

«родственной связи с чуждым для советской власти элементом».

Але одразу ж виправдовувався:

«эта родственная связь нисколько не оказала влияния на мои мировоззрения»³⁵.

Інші вказували на можливі помилки в роботі³⁶. Своє небажання вступати до колгоспу також розцінювали як імовірний привід до арешту. Засуджені вже як належне сприймали факт ув'язнення через належність до «куркульського стану». Ув'язнений Петро Помісячний³⁷ писав:

«Кулаком, при всем желании, я бы не мог быть, таким образом получается: политического преступления я не совершил. За что

³³ Онопко Борис Антонович, 1901 р. н., с. Велика Дівиця Малодівицького (нині Прилуцького) р-ну, українець, освіта середня. Проживав у м. Прилуки, касир. Заарештований 4 листопада 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 21 листопада 1937 р. за «проведення антирадянської агітації» ув'язнений до ВТТ на 10 років. Реабілітований 23 березня 1957 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3032).

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, спр. 3211, арк. 41–41 зв.

³⁶ Там само, спр. 8108, арк. 213.

³⁷ Помісячний Петро Олексійович, 1895 р. н., с. Жовідь Щорського р-ну, українець, малописьменний. Займався теслярством. Заарештований 22 серпня 1937 р. Того ж дня за постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. за «проведення контрреволюційної діяльності» ув'язнений на 10 років. Відбував покарання в Біломоро-Балтійському ВТТ. Реабілітований 30 серпня 1991 р. (див.: Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11828).

же я так сурово наказан? За старую судимість? По существующим законам, за одну вину двух наказаний не бывает»³⁸.

Люди писали про відсутність мотиву злочину. Дехто навіть зазначав, що «по своєму низкому культурному уровню»³⁹ не міг скоїти злочинів, котрі б підпадали під дію ст. 54 Кримінального кодексу УРСР, що передбачала відповідальність за «контрреволюційну діяльність», «зраду Батьківщини».

Якщо більшість засуджених повністю відкидали факт будь-якої «контрреволюційної діяльності» або ж агітації, то були й такі, що визнавали факт злочину, але трактували його інакше. Ось один з яскравих прикладів: обвинувачений Іван Рудик⁴⁰ визнавав факт «терористичних висловлювань» на адресу Й. Сталіна, але пояснював їх побутовою сваркою з дружиною та бажанням від неї «відірватись»⁴¹. А тому, зустрівши на вулиці міліціонера, розповів про свої «терористичні наміри»:

«В тюрьме меня называли добровольцем, и мне было стыдно признаваться за что я попал в тюрьму, и что минутным своим настроением испортил свою жизнь»⁴².

Звертаючись до представників влади, дописувачі намагалися якомога конструктивніше подати суть справи, аби досягти бажаного результату. Такі звернення містили чіткі аргументи за кожним пунктом обвинувачення, як правило, вони належали освіченим людям, котрі добре знали особливості бюрократичної системи радянської держави. Так, колишній партієць, голова Носівського райвиконкому Костянтин Пузиревський⁴³

³⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11828, арк. 42–43 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Рудик Іван Давидович, 1904 р. н., м. Прилуки, українець, освіта вища. Без постійного місця проживання, безробітний. Заарештований 2 березня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 8 червня 1937 р. за «висловлювання терористичних настроїв» ув'язнений у ВТТ на 5 років. Реабілітований 25 березня 1965 р. (див.: Там само, спр. 12453).

⁴¹ Там само, арк. 85 зв. – 86.

⁴² Там само, арк. 88.

⁴³ Пузиревський Костянтин Адамович, 1898 р. н., м. Гродно, Білорусь, росіянин, освіта вища. Член ВКП(б) до 1937 р. Проживав у м. Носівка Носів-

скрупульозно підійшов до написання клопотань. Він указував кількість поданих ним скарг та зазначав, що почав їх писати ще в період слідства, яке

«велось неправильно, явно тенденциозно, с извращением фактов и объективной действительности, в процессе следствия грубо нарушались элементарные права обвиняемого»⁴⁴.

Репресований скаржився, що жодної відповіді на заяви не отримав. Далі йшов детальний опис звинувачень та контраргументи на свій захист. Автор намагався показати всю абсурдність ситуації, в яку потрапив:

«На митинге в Носовке, состоявшемся по поводу смерти Серго Орджоникидзе, я выступил в прениях. Говоря о том, что троцкисты, шпионы, диверсанты и вся эта контрреволюционная банда – не сможет остановить победоносного шествия социализма, я сказал, что как бы они не маскировались, они все равно будут разоблачены, что их работа в кавычках будет разоблачена»⁴⁵.

К. Пузиревський підкреслював, що саме з цими «кавычками» пов'язані всі його подальші поневіряння, адже слідчий зробив висновок, що у цьому «заключается уже целая троцкистская концепция»⁴⁶. Автор листа наводив ще один факт, який було використано проти нього слідством. Виступаючи на зібранні безпартійного активу райцентру з доповіддю про лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., він, говорячи про насиченість радянської держави «шпигунами» та «диверсантами», удався до приказки:

«Ну что ж, с волками жить, по-волчьи выть»⁴⁷.

Як далі пояснив автор:

ського р-ну, голова райвиконкому. Заарештований 19 жовтня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 21 вересня 1938 р. ув'язнений у ВТТ на 10 років за підозрою у «шпигунстві». Реабілітований 19 травня 1956 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2144).

⁴⁴ Там само, арк. 94–95.

⁴⁵ Там само, арк. 96–97.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

«Этим хотел сказать, что с этой фашистской агентурой надо расправляться, как с волчьей стаей, по их же волчьим законам, беспощадно»⁴⁸.

Ці два дріб'язкових випадки лягли в основу кримінальної справи та стали приводом для звинувачення в «антирадянській агітації». Далі автор листа доходить висновку, що

«не за конкретные преступления против партии, против советского народа репрессирован»⁴⁹.

Про свою невинуватість та безпідставність звинувачень К. Пузиревський писав й до дружини:

«Мне стало ясно, что так жестоко должен поплатиться только за то, что мать моя была полька и что я родился в Гродно»⁵⁰.

Розуміючи всю безвихідь ситуації, що склалася, автор із бодем підсумовував:

«[...] только в этом заключается все мое преступление перед Советской страной»⁵¹.

Паралельно прохання переглянути цю справу подавала і його дружина. Цікаво, що у приватному листуванні з дружиною К. Пузиревський рекомендував, що та як треба писати. Отже, люди сподівалися бути почутими, тож розробляли стратегію подання клопотання. Утім, так і не дочекавшись вирішення своєї справи, К. Пузиревський помер у таборах. Лише 1955 р. його син – Юрій – поновив спроби добитися справедливості. У зверненнях він традиційно вказував на необхідність реабілітації батька для свого власного майбутнього:

«Для меня, человека, воспитанного ленинским комсомолом и моей матерью, являющейся членом КПСС, совершенно очевидно, что пересмотр дела моего отца, и, если окажется возможным, восстановление его доброго имени, имеет очень важное значение в моей дальнейшей жизни»⁵².

⁴⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2144, арк. 96–97.

⁴⁹ Там само, арк. 98 зв. – 99 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 142–143 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само, арк. 149–151 зв.

Іноді у сім'ях виникали розбіжності щодо доцільності звернень до влади. На небажання чоловіка подавати заяву його дружина в листі до нього реагувала вкрай емоційно. Зворушливими були й слова маленької донечки, яка чи то з власної волі, чи за підказкою матері зробила власний припис до листа, в якому також прохала батька подати клопотання про помилування⁵³. Подібні листи датуються 1929 р., коли репресії ще не досягли свого апогею, і люди сподівалися на пом'якшення вироків.

Ще одне звернення належить молодому викладачеві Ніжинського інституту народної освіти Петрові Одарченку⁵⁴, якого 1930 р. було вислано до Казахстану на 3 роки. Перш за все він наголошував на безпідставності звинувачень:

«Мне было предъявлено тяжелое, незаслуженное обвинение в принадлежности к контрреволюционной организации, “ставящей себе целью свержение Советской Власти и восстановление самостийной Украины”»⁵⁵.

Категорично відкидаючи це, як аргумент на свій захист, наводив плідну наукову та громадську діяльність, використовуючи традиційну радянську лексику:

«В то время, когда я, вооруженный марксистско-ленинской методологией и проникнутый искренним желанием все свои силы, всю свою энергию, все свои знания и приобретенный опыт отдать научно-педагогической работе в педагогическом ВУЗе, приступил к исполнению своей ответственной работы – неожиданного ареста внезапно прервал мою деятельность на фронте культурного строительства»⁵⁶.

⁵³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 12387, арк. 126.

⁵⁴ *Одарченко Петро Васильович*, 1903 р. н., с. Римарівка Гадяцького р-ну Полтавської обл., українець, освіта вища. Проживав у м. Ніжин, викладач. Заарештований 1 жовтня 1929 р. За постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 1 лютого 1930 р. як «антирадянський елемент» висланий до Казахстану на 3 роки. За постановою Особливої наради при колегії ДПУ УСРР від 11 січня 1931 р. звільнений достроково. Заборонено проживання в м. Ніжин на термін, що залишився. Реабілітований 24 серпня 1989 р. (див.: Там само, спр. 10092).

⁵⁵ Там само, арк. 40–41 зв.

⁵⁶ Там само.

Заявник звертав увагу й на свій молодий вік та на бажання всі сили віддати на благо держави. Уже 1931 р. заслання йому було замінено на заборону проживання в місті Ніжині та інших визначених місцевостях. Ця людина уникнула подальших репресій, емігрувала до США та не змогла забути реалій радянського минулого. Вже в поважному віці (94 роки) він звернувся із проханням ознайомитися з копіями протоколів допитів, постанов, власних праць та інших документів, наявних в архівно-кримінальній справі, які автор означив так: «дорогі моєму серцю архівні матеріали»⁵⁷.

Нині загальновідомі факти кричущого порушення прав заарештованих, до яких застосовувалися протизаконні методи ведення слідства. Не оминали цю тему в листах і автори клопотань. Характерним для реалій радянського суспільства кінця 1930-х рр. було наступне зауваження ув'язненого:

«Под репрессивными мерами воздействия написал заявление, полное нелепости, подобное детскому лепету, и подписал протокол в редакции, преподнесенной мне следователем. Так из меня сделали преступника»⁵⁸.

Протоколи допитів свідчать, що людині, яка опинялася під слідством, постійно нагадували про існування так званих «матеріалів», що нібито «викривали» її перед радянською владою. Проте з цими документами заарештований не міг ознайомитися. На всі спроби виправдатися він отримував шаблону відповідь:

«Вы лжете, нужно сознаться»⁵⁹.

І такий сценарій ведення слідства спрацьовував, люди не витримували. Ось як це описав у листі Петро Огієнко⁶⁰:

⁵⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 10092, арк. 67.

⁵⁸ Там само, спр. 3211, арк. 63–64.

⁵⁹ Там само, арк. 34–37.

⁶⁰ *Огієнко Петро Миколайович*, 1892 р. н., м. Ніжин, українець, освіта вища. Проживав у Ніжині, викладач. Заарештований 3 жовтня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 1 грудня 1937 р. ув'язнений у ВТТ на 10 років за «проведення антирадянської агітації». Відбував покарання в Онезькому ВТТ. Загинув 28 листопада

«От морального и физического переутомления на допросах я ко всему стал относиться безразлично. Чтобы закончить следствие и прекратить вызовы, нужно было сказать – да, я виновен»⁶¹.

В результаті тиску під час допитів він підписав «зізнання», що в період 1918–1919 рр. мав «націоналістичні настрої». Як далі пояснив автор листа:

«Если бы я даже и был виновен, то это дело уже далекого прошлого и моя девятнадцатилетняя работа честная и добросовестная будет доказательством, что я не националист, не враг, а друг народа»⁶².

У листах указувалося на упередженість органів розслідування. Так, заарештований Семен Позняк⁶³ на свої аргументи щодо непричетності до «антирадянських висловлювань» отримав відповідь слідчого:

«Говорил ли ты или нет, это меня не интересует»⁶⁴.

Далі автор листа робив висновок:

«Из этого видно, что не допрос производился, а лишь спешное оформление акта на лишение меня свободы, на лишение меня жизни, как человека»⁶⁵.

Репресії 1930-х рр. набирали обертів, а отже від органів НКВС вимагалась оперативна робота з оформлення справ підозрюваних, винесення вироків та подальшого їх виконання. Конвеєр-

1945 р. Реабілітований 19 жовтня 1957 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3211).

⁶¹ Там само, арк. 34–37.

⁶² Там само.

⁶³ Позняк Семен Григорович, 1884 р. н., с. Красилівка Олишівського (нині Козелецького) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у смт Козелець Козелецького р-ну, чорнороб. Заарештований 27 листопада 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 29 листопада 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підрив колгоспного будівництва», ув'язнений на 10 років. Відбував покарання у Волзькому ВТТ. Реабілітований 16 травня 1989 р. (див.: Там само, спр. 1602).

⁶⁴ Див.: Там само, арк. 27–30 зв.

⁶⁵ Там само.

ний метод ведення слідства описав у листі засуджений 1938 р. Федір Нечай⁶⁶:

«Следствие было закончено одним допросом в течении четверти часа, и меня отправили в тюрьму»⁶⁷.

Репресований Зіновій Пирковський⁶⁸ так розмірковував над усією системою ведення слідства:

«Удивляться приходится тому обстоятельству, как это можно обвинить человека в том, в чем он совсем не повинен. Как можно так неряшливо обвинять человека без указания факта, без указания свидетелей?»⁶⁹.

Авторів листів обурював той факт, що часто протоколи допитів навіть не зачитувалися обвинуваченим, а одразу пропонувалося їх підписати⁷⁰. На думку репресованих, такий швидкий розгляд справ і спричиняв «помилки». Піддавалася сумніву й законність винесення вироків, оскільки більшість їх у 1930-ті рр. ухвалювали позасудові органи («трійки», «двійки», «особливі

⁶⁶ *Нечай Федір Антонович*, 1910 р. н., с. Нова Рудня Любецького (нині Ріпкинського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Нова Рудня, колгоспник. Заарештований 9 грудня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 10 грудня 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підриг колгоспного будівництва», ув'язнений на 8 років. Відбував покарання в Онезькому та Архангельському ВТТ. Реабілітований 18 серпня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 9379).

⁶⁷ Там само, арк. 15.

⁶⁸ *Пирковський Зіновій Юхимович*, 1882 р. н., с. Прохори Комарівського (нині Борзнянського) р-ну, українець, малописьменний. Проживав у с. Прохори, одноосібник. Заарештований 22 жовтня 1930 р. За постановою судової «трійки» при колегії ДПУ УСРР від 6 листопада 1930 р., за ст. 54-10 КК УСРР висланий до Північного краю на 5 років. Заарештований 4 вересня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 7 жовтня 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підриг заходів партії», ув'язнений на 10 років. Відбував покарання у Локчимському ВТТ. Реабілітований за обома справами – 13 червня 1989 р., 26 травня 1989 р. (див.: Там само, спр. 2902, 1744).

⁶⁹ Там само, спр. 1744, арк. 35–35 зв.

⁷⁰ Там само.

наради») без участі обвинуваченого. Часто лише прибувши на місце відбуття покарання людина дізнавалася свій вирок і термін ув'язнення.

Методи слідства не змінилися й після періоду «Великого терору». Як влучно зазначав Р. Конквест, якщо єжовщина була надзвичайною операцією проти народу, то потім Л. Берії вдалося впорядкувати каральну систему та, у дещо пом'якшеному вигляді, терор став постійним методом управління⁷¹. У листі викладача-історика Петра Сміяна⁷², засудженого в 1951 р. за «антирадянську агітацію» до 10 років виправно-трудоих таборів, бачимо все ті ж нарікання на фальсифікацію справи:

«Следствие прикрепило к делу только лишь ложные, фальшивые “материалы” и “выводы”»⁷³.

Він уже традиційно пояснив згоду підписати протокол:

«За полтора года заключения и незаконного следствия, с большим здоровьем я еще больше заболел и физически так ослаб, что согласился на все»⁷⁴.

Під час підписання арештантом останніх документів слідства, йому було обіцяно розгляд справи у судовому порядку, але, як пише автор:

«И в этом отношении, и здесь меня снова обманули»⁷⁵.

Справедливо зауважив:

⁷¹ Конквест Р. Большой террор: В 2 т. – Рига, 1991. – Т. 2. – С. 168.

⁷² Сміян Петро Кіндратович, 1918 р. н., м. Борзна Борзнянського р-ну, українець, освіта вища. Проживав у м. Красноярськ Красноярського краю, доцент Красноярського педінституту. Заарештований 27 травня 1950 р. За постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 19 травня 1951 р., за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР позбавлений волі на 10 років. Відбував покарання в Усольському ВТТ. За постановою Центральної комісії з перегляду справ осіб, які засуджені за контрреволюційні злочини, від 16 травня 1955 р. справу закрито (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2687).

⁷³ Там само, спр. 2687, т. 2, арк. 225.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

«Чтобы не разоблачают себя на суде, они не подали мои “материалы”, даже усердно ими состряпанные, на суд, а подали их на особое совещание, чтобы осудить меня заочно»⁷⁶.

П. Сміяна було реабілітовано в 1955 р.⁷⁷

Особливу групу репресованих становлять члени сімей «зрадників Батьківщини». Російська аббревіатура «ЧСИР» («член семьи изменника Родины») з'явилася в добу «Великого терору» та стала реальністю життя радянського суспільства. Коло людей, що потрапили під це визначення, було доволі широким, але найбільше все ж страждали найближчі родичі, серед яких, звісно, дружини та діти «зрадників». Дружин без будь-яких конкретних обвинувачень карали тільки за те, що вони мешкали під одним дахом зі своїми чоловіками. Т. Вронська для пояснення цього феномену, використовує поняття «сімейне заручництво», коли шляхом погроз та репресій державні органи намагалися добитися від людей тих або інших моделей суспільної поведінки⁷⁸. Початок цьому процесу поклато включення 8 червня 1934 р. до кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік статей про «зраду Батьківщини» та встановлення карної відповідальності для членів родин військовослужбовців⁷⁹. А вже наказ НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. детально регламентував репресії проти дружин та дітей «зрадників»⁸⁰.

Ця категорія репресованих найбільш повно відчувала всю несправедливість ситуації, в якій опинилася. У зверненнях жінки підкреслювали, що їм особисто не було пред'явлено жодних звинувачень, що вони засуджені лише як члени сімей «зрадників Батьківщини»⁸¹. Традиційно вказували на сором та бажання повернутися до сім'ї:

⁷⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2687, т. 2, арк. 225.

⁷⁸ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2009. – С. 18.

⁷⁹ Там само. – С. 32.

⁸⁰ Там само. – С. 21.

⁸¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2860, арк. 24–25.

«Как советская гражданка и советская мать, я рассматриваю мою изоляцию от общества и отрыв от сына как величайший и незаслуженный позор»⁸².

Вони намагалися використати на свій захист будь-які аргументи, зокрема зазначали й короткочасність перебування у шлюбi, а в разi відсутності офіційно зареєстрованих відносин указували й на цей факт, як такий, що повинен їх реабілітувати. Утім все було марно, каральні органи не зважали на жодні обставини. Так, із матеріалів архівно-кримінальної справи дізнаємося про випадок, коли вагітну жінку було засуджено як члена сім'ї «зрадника Батьківщини» на 9 років, і дитина, народжена у в'язниці, фактично відбувала покарання в таборі разом із матір'ю⁸³.

Цікава архівно-кримінальна справа репресованої жінки-лікаря Марії Плескач⁸⁴, засудженої як член сім'ї «зрадника Батьківщини». Знаходимо тут клопотання адміністрації виправно-трудового табору про зменшення терміну ув'язнення. Керівництво давало детальну характеристику роботи ув'язненої. Зокрема зазначалося, що прибувши на місце відбуття покарання в 1938 р., засуджена почала працювати в дитячому містечку лікарем і добре себе зарекомендувала⁸⁵. Указувалося й на наявність нагород за сумлінну працю. У 1944 р. Особлива нарада при НКВС СРСР переглянула цю справу й було ухвалено рішення «за высокие производственные показатели и отличное поведение в быту» зменшити термін покарання на 10 місяців. М. Плескач, отримавши свободу, чекала реабілітації до 1956 р.

Під час Другої світової війни та після її завершення репресії не вщухали, за звинуваченням у «співробітництві» з німцями

⁸² Держархів Чернігівської обл., ф Р-8840, оп. 3, спр. 2860, арк. 24–25.

⁸³ Там само, спр. 2997, арк. 40.

⁸⁴ *Плескач Марія Леонтіївна*, 1902 р. н., с. Терешківка Сумського р-ну Сумської обл., українка, освіта вища. Проживала у м. Чернігів, лікар. Заарештована 28 жовтня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 27 грудня 1937 р. як «член сім'ї зрадника Батьківщини» ув'язнена у ВТТ на 8 років. За постановою від 14 жовтня 1944 р. термін покарання знижено на 10 місяців. Реабілітована 6 січня 1956 р. (див.: Там само, спр. 2388).

⁸⁵ Там само, арк. 28.

на окупованій території було засуджено нових жертв радянської системи. Тривала й практика покарання дружин «зрадників Батьківщини». Ніна Пархоменко⁸⁶, котру як дружину поліцейського на 5 років із дворічною дитиною було вислано до Казахстану, серед аргументів на свій захист наводила нетривалість перебування у шлюбі та непричетність до будь-яких дій свого чоловіка, а рішення вийти заміж пояснювала погрозами з боку останнього. Жінка намагалася виправдатися:

«Сознавая свою вину как жена полицейского, и чувствуя гнет пятна, которое морально лежит и давит меня, но учитывая свою молодость, и глупость, и трусость перед полицейским, я надеюсь на милость Советского Правительства»⁸⁷.

Обіцяла в подальшому бути чесною громадянкою та працювати на благо суспільства.

Окремий інформаційний пласт становлять звернення родичів репресованих осіб. Вони, як правило, дублювали основні моменти біографії, знакові події з життя репресованого, які традиційно озвучували й самі засуджені. Автори прохань, мабуть, не мали впевненості, що з їхніми зверненнями принаймні ознайомляться, оскільки в деяких листах зустрічаємо прохання читати заяву до кінця. У клопотаннях люди намагалися подати повний спектр інформації («Я ничего не скрыла, рассказала все как есть»⁸⁸), сподіваючись, що така відвертість допоможе швидше вирішити питання. Для дружин та батьків головним було показати людину з найкращої сторони – вказувалося на «правильне» виховання «в духе большевизма»⁸⁹. Родичі засуджених повсякчас висловлювали переконання, що особи, які зі зброєю

⁸⁶ Пархоменко Ніна Пилипівна, 1921 р. н., с. Волосківці Менського р-ну, Українка, освіта початкова. Проживала у с. Волосківці, колгоспниця. 29 квітня 1944 р. взята на підписку про невиїзд. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 15 лютого 1946 р. як «член сім'ї зрадника Батьківщини» вислана до Північно-Казахстанської обл. на 5 років. Реабілітована 23 липня 1991 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11765).

⁸⁷ Там само, арк. 19–19 зв.

⁸⁸ Там само, спр. 1475, арк. 52–52 зв.

⁸⁹ Там само, спр. 11466, арк. 40–41.

в руках «відстоювали» інтереси радянської держави, не могли бути «ворогами», а отже людей, котрі «горою» стояли за радянську владу⁹⁰, тримати у в'язниці неприпустимо. Намагалися виправдати рідних. Так, дружина засудженого за «контрреволюційне трактування» Основного закону так пояснювала дії чоловіка:

«Непонимание духа и социалистической сути конституции, но признаков контрреволюционной агитации, безусловно, здесь не было»⁹¹.

Рідні використовували й сюжети з власного життя, ілюструючи свою безпорадність та зубожіння унаслідок втрати одного з членів сім'ї (чоловіка, сина, доньки). Так, мати засудженої писала, що ані квартири, ані будь-яких засобів до існування не має, і єдина надія на забезпечену старість – це повернення доньки з таборів⁹². Жінки часто вказували на свою невизначену ситуацію:

«Я у разбитого корыта: не вдова, не имею мужа»⁹³, –

писала Євгенія Потапова, чийого чоловіка⁹⁴ репресували у 1938 р.

Чи не в кожному листі зустрічаємо звинувачення в наклепах та задрощах. Не дивно, що у суспільстві, де викриття «ворогів народу» стало майже «спортивним змаганням», родичі осіб, які отримали терміни за звинуваченням у «контрреволюційних діяннях», намагалися в листах указати на «справжніх ворогів»:

«Могло быть, враги народа старались озлобить такую революционную семью, как наша, и сослать человека, совсем невиновного, и этим самым озлоблять народ, но они просчитались»⁹⁵.

⁹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

⁹¹ Там само, спр. 3032, арк. 40–41.

⁹² Там само, спр. 8033, арк. 50 зв.

⁹³ Там само, спр. 887, арк. 185–186.

⁹⁴ *Потапов Григорій Іванович*, 1901 р. н., м. Київ, росіянин. Член ВКП(б). Проживав у м. Чернігів, завідувач культпропвідділу. Заарештований 31 серпня 1938 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 29 жовтня 1939 р., за «участь у діяльності антирадянської правотроцькістської організації» ув'язнений у ВТТ на 8 років. Реабілітований 25 червня 1955 р. (див.: Там само, спр. 887).

⁹⁵ Там само, спр. 11466, арк. 38–39.

Найбільш емоційні, по-юнацькому наївні звернення дітей репресованих. Це було вже зовсім інше покоління «радянських людей», вихованих у найкращих традиціях комунізму, які вірили у «справедливість» тоталітарної системи. У радянському суспільстві діти позиціонувались як «нові люди»⁹⁶, а отже – головна мета політичного виховання полягала в переконанні зростаючого покоління щодо правильності та справедливості більшовицької політики⁹⁷. Діти зазначали, що саме репресовані батьки заклали в них підвалини комуністичної свідомості:

«Он прививал нам честность и правдивость, любовь к своей Родине, к рабоче-крестьянской власти. Он всегда желал, чтобы мы, дети, прошли пионерскую закалку, готовились стать комсомольцами. В этом отношении его мечты полностью сбылись»⁹⁸.

Уже традиційно звертались до героїчних сторінок із життя батьків. У листі син репресованого Степана Росола⁹⁹ згадував службу батька з відомим героєм того часу:

«Мой отец был активным участником гражданской войны. Мне вспоминается, как наш отец рассказывал нам, детям, о гражданской войне, о встречах с Щорсом, в дивизии которого он воевал»¹⁰⁰.

У зверненнях діти намагалися виправдати батьків, звертали увагу на найменші дрібниці біографії. Так, донька Степана Підвербного¹⁰¹ зазначала:

⁹⁶ Гогохія Н. Суспільство і діти. – С. 753.

⁹⁷ Там само. – С. 763.

⁹⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

⁹⁹ Росол Степан Наумович, 1892 р. н., с. Жабчичі (нині с. Полісся) Городнянського р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Жабчичі, продавець. Заарештований 18 лютого 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 19 квітня 1938 р., за «проведення антирадянської агітації» застосовано вищу міру покарання. Розстріляний 9 травня 1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 7 березня 1959 р. (див.: Там само, спр. 4022).

¹⁰⁰ Там само, арк. 32–34.

¹⁰¹ Підвербний Степан Митрофанович, 1883 р. н., с. Лукашівка Чернігівського р-ну, українець, малописьменний. Проживав у м. Чернігів. Заарештований 21 вересня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС

«Он ни в чем не был повинен, неграмотный человек, ни в каких организациях не участвовал. Найманым трудом не пользовался, даже были такие времена, ходил сам на заработки»¹⁰².

У листах до представників влади діти «ворогів народу» обирали довірливий, дружній стиль спілкування, ніби зверталися до добрих знайомих, але шанованих та авторитетних людей. Саме таким було звернення сина репресованого Володимира Мороза¹⁰³, студента Київського медичного інституту Михайла, датоване 1940 р.:

«Дорогой Никита Сергеевич! Нужда и горе заставили меня обратиться к Вам за помощью»¹⁰⁴.

Далі йшов короткий виклад справи. Головний акцент листа – скрутне становище родини:

«Мать работать в колхозе не в силах, надеяться не на кого и жить не с чего. А ведь мы с сестрой учимся и хотим учиться. Вскоре мне придется бросить институт и идти работать, чтобы прокормить себя, мать и сестру. Очень тяжело у меня на сердце, Никита Сергеевич»¹⁰⁵.

Свого листа хлопець завершував словами:

«Простите мне, моей пылкой юношеской страсти к правде, Никита Сергеевич, ибо только горе заставило меня обратиться к Вам»¹⁰⁶.

по Чернігівській обл. від 21–28 вересня 1937 р., за «проведення контрреволюційної агітації» ув'язнений у ВТТ на 10 років. Реабілітований 22 лютого 1964 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1741).

¹⁰² Там само, арк. 26.

¹⁰³ *Мороз Володимир Трифонович*, 1891 р. н., с. Стольне Березнянського (нині Менського) р-ну, українець, освіта вища. Проживав у с. Стольне, учитель. Заарештований 28 лютого 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 23 квітня 1938 р., за «участь у діяльності контрреволюційної есерівської організації» передбачено вищу міру покарання. Реабілітований 24 серпня 1988 р. (див.: Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108).

¹⁰⁴ Там само, арк. 213.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само.

Як свідчать документи, у перегляді справи було відмовлено, а батька, за якого клопотав юнак, розстріляли ще в 1938 р.¹⁰⁷ Справедливості у цій справі родичам довелося чекати аж до 1957 р.

Усі листи дітей «ворогів народу» об'єднує почуття сорому. Син Василя Охріменка¹⁰⁸ писав:

«Из рассказов матери, отец был как будто бы невиновен, работал и все. Но для меня, молодого человека, пятно, как говорится, черное и на сегодняшний день не стерто. Мне стыдно быть сыном отца – изменника Родины»¹⁰⁹.

Звертаючись із проханням переглянути справи батьків, люди намагалися якомога ширше описати заслуги, свої та рідних, перед радянською державою. Так, Микола Росол, подаючи клопотання генеральному прокуророві СРСР у 1958 р., зазначав, що сам він – учасник Великої Вітчизняної війни, майор, член партії, має нагороди, крім того, усі члени родини «честно трудятся на различных участках народного хозяйства»¹¹⁰. Далі автор писав:

«Никто из нашей большой семьи ни малейшим образом, за все время, не запятнал звания советского гражданина. Однако все-таки иногда приходится ощущать, что случившееся с нашим отцом бросает тень на наше имя. Пусть за это нас никто не презирает, нам не ставят в вину, но сама жизнь нет-нет, да и напоминает об этом, и неприятная горечь постоянно омрачает нашу жизнь. Нам всем хочется верить, что наш отец был честным, а

¹⁰⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108, арк. 197.

¹⁰⁸ *Охріменко Василь Олексійович*, 1901 р. н., с. Стольне Березнянського (нині Менського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Стольне, одноосібник. Заарештований 8 січня 1933 р. за ст. 54-10 КК УСРР. 31 січня 1933 р. справу припинено. На час другого арешту – робітник радгоспу Данилівської сільради Менського району. Заарештований 22 вересня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 17 листопада 1937 р., за «проведення антирадянської агітації, скерованої на підрив колгоспного будівництва», ув'язнений у ВТТ на 10 років. Реабілітований за обома справами – 27 лютого 1998 р., 8 лютого 1960 р. (див.: Там само, спр. 4320; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), м. Чернігів, спр. 9734-п;).

¹⁰⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4320, арк. 22–23.

¹¹⁰ Там само, спр. 4022, арк. 32–34.

не врагом Советской власти, и если это при расследовании установится, то с нас будет навсегда смыто неприятное и горькое для каждого из нас пятно позора за нашего отца»¹¹¹.

Серед документів архівно-кримінальних справ зустрічаються й поодинокі колективні клопотання. Таке звернення односельців одного з червоноармійців, заарештованого 1927 р., містить ряд аргументів у безпідставності звинувачень. Зокрема вказувалося, що, перебуваючи на селі, Леонід Овчаренко¹¹² роз'яснював «правильність» радянської політики, завжди брав участь у громадських зборах, на яких виступав із закликами «стати на захист робітничо-селянського уряду»¹¹³. Цю людину було звільнено достроково за амністією. Проте так легко своїх жертв каральна машина радянської влади не відпускала: уже 1937 р. Л. Овчаренка засудили до вищої міри покарання.

Гаврила Резніченка¹¹⁴, направленою 1921 р. колегією губернської НК за службу в гетьманських військах до концентраційно-

¹¹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4022, арк. 32–34.

¹¹² *Овчаренко Леонід Григорович*, 1894 [1895] р. н., с. Калюжинці Варвинського (нині Срібнянського) р-ну, українець, освіта середня. Командир Севастопольського 7 відділення батальйону ОВ. Проживав за місцем служби. Заарештований 20 вересня 1927 р. за ст. 58-13 КК РСФРР. 4 листопада 1927 р. взятий на підписку про невиїзд. 1 грудня 1927 р. справу припинено. На час другого арешту – командир 123 сп 41 сд, полковник. Заарештований 23 травня 1937 р. За вироком ВК ВС СРСР від 14 вересня 1937 р. за ст.ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР засуджений до вищої міри покарання. Позбавлений військового звання. Розстріляний 15 вересня 1937 р. у м. Дніпропетровськ. Реабілітований за обома справами – 27 листопада 1997 р., 15 червня 1957 р. (див.: Там само, спр. 4920; ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 6530-п).

¹¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 4920, арк. 77–78.

¹¹⁴ *Резніченко Гаврило Дмитрович*, 1889 р. н., с. Хрещате Козелецького р-ну, українець. Проживав у с. Хрещате, одноосібник. Заарештований 19 квітня 1920 р. За постановою колегії Чернігівської губНК від 2 березня 1921 р., за службу в гетьманських військах направлений до концентраційного табору на 3 роки. За постановою колегії Чернігівської губНК від 15 червня 1921 р., прийнявши до уваги клопотання громади, застосовано амністію, звільнений із-під варті достроково. Реабілітований 19 грудня 1994 р. (див.: Там само, спр. 12172).

го табору на 3 роки, було достроково звільнено тією ж колегією з наступним формулюванням: «Принимая во внимание ходатайство общества, применить амнистию, освободить из-под стражи досрочно»¹¹⁵. Серед документів цієї справи знаходимо й те саме клопотання сільської громади. Це звернення оформлене як витяг із протоколу сходу села, в якому взяли участь 232 особи. На цих зборах було вирішено «ходатайствовать об освобождении т. Резниченко из концентрационного лагеря»¹¹⁶. Документ має підписи голови та секретаря зібрання. Таким чином, це колективне звернення належить усій сільській громаді, яка на початку 1920-х рр. ще мала старі традиції, коли всі питання села вирішувалися на сходах.

Як відомо, каральна радянська машина не оминала й самих співробітників НКВС. Природно, що в листах їхніх рідних увага адресата, перш за все, спрямовувалася на послужний список вірного «агента» радянської системи: спочатку служба у Червоній армії, потім безпосередньо в органах держбезпеки. Як і тисячі інших жінок, їхні дружини нічого не знали про долю своїх чоловіків.

«Уйдя с совещания на обед, больше не вернулся, и стало известно, что он арестован, вот все, что мне известно и до настоящего времени о судьбе своего мужа»¹¹⁷, –

писала дружина засудженого Михайла Редька¹¹⁸, яка після арешту останнього залишилася без квартири та роботи.

Під час та після «Великого терору» рідні не завжди мали інформацію щодо того, де утримували репресованого. Родичам

¹¹⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 12172, арк. 22.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само, спр. 12450, арк. 182–183 зв.

¹¹⁸ *Редько Михайло Михайлович*, 1900 р. н., смт Короп Коропського р-ну, українець. Член ВКП(б) з 1921 р. Проживав у м. Ленінакан (нині Гюмрі) Ширакської обл., Вірменія. Заступник начальника особливого відділу 20 ксд, ст. лейтенант держбезпеки. Заарештований 2 червня 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 9 жовтня 1938 р., за «участь у діяльності антирадянської організації» визначено вищу міру покарання. Реабілітований 24 грудня 1957 р. (див.: Там само, спр. 12450).

осіб, до яких було застосовано вищу міру покарання, повідомляли, що їх засуджено до 10 років без права листування. Таке формулювання вироків практикувалося з 1939 р. Із цього приводу дружина засудженого Дмитра Холявка¹¹⁹ обурювалася:

«Это наказание не только для них, а еще больше для родных.

Вот уже 4 месяца я не имею сведений о нем, жив ли, здоров ли.

А ведь таких, как я, тысячи»¹²⁰.

Пізніше родичам видавали довідку із загсу з інформацією, що смерть ув'язненого настала в таборі від загального захворювання. Ці нововведення було офіційно закріплено 1955 р. вказівкою № 108сс, ухваленою Комітетом держбезпеки.

Деякі зміни для «ворогів народу» та членів їхніх родин відбулися після того, як з'явилася спільна постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка засуджувала практику масових репресій¹²¹. Це ознаменувало нові надії для репресованих. Крім того, із призначенням Л. Берії наркомом внутрішніх справ СРСР у листопаді 1938 р. розпочалося згортання «Великого терору», що також спричинило короткочасну ілюзію відновлення справедливості для безпідставно засуджених і висланих. Саме на 1939–1940 рр. припадає найбільша частка клопотань.

У цей період невелика кількість людей отримала пом'якшення вироків, із формулюванням обмежитись строком відбутого покарання, що для них означало довгоочікуване звільнення. Але це ще була не повна реабілітація. Проте набагато частіше в архівно-кримінальних справах містяться відмови на клопотання:

¹¹⁹ Холявко Дмитро Олексійович, 1901 р. н., с. Березна Менського р-ну, українець, освіта середня. Проживав у с. Березна, інспектор Держбанку. Заарештований 29 березня 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 23 квітня 1938 р., за «участь у діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації» застосовано вищу міру покарання. Розстріляний 10 травня 1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 7 грудня 1957 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8108).

¹²⁰ Там само, арк. 213.

¹²¹ Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.). – С. 24.

«жалобу как не заслуживающую внимания отклонить»¹²²,
«в жалобе осужденного, как безосновательной, отказать»¹²³.

В архівно-кримінальній справі Степаниди Сахно¹²⁴ міститься цікавий документ – висновок заступника начальника слідчої частини УНКВС по Чернігівській області, датований 1939 р., в якому вказується, що після подання засудженою прохання було здійснено перегляд справи, у ході якого з'ясувалося, що один свідок ув'язнений, а інший пояснив свої показання тиском із боку органів розслідування¹²⁵. Таким чином, у зв'язку з відсутністю достатньої кількості доказів жінку відпустили.

Лист Юрія Пернеровського¹²⁶, звільненого 1939 р., містить, поряд зі звинуваченнями «органів» у перевищенні службових повноважень, і своєрідну хвалебну оду на адресу «радянської справедливості». Для повноцінного життя в тодішньому суспільстві самого факту припинення справи було замало. У подальших зверненнях автор намагався домогтися зняття судимості та повного виправдання. Утім, цього йому довелося чекати не одне десятиріччя.

¹²² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1732.

¹²³ Там само, спр. 1502, арк. 36.

¹²⁴ *Сахно Степанида Михайлівна*, 1901 р. н., с. Вересоч Куликівського р-ну, українка, освіта початкова. Проживала у м. Чернігів, без певних занять. Заарештована 1 жовтня 1937 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 14 листопада 1937 р., за «розповсюдження провокаційних чуток» ув'язнена на 8 років. Покарання відбувала в Онезькому ВТТ. Звільнена 15 вересня 1939 р. Реабілітована 30 березня 1998 р. (див.: Там само, спр. 12455).

¹²⁵ Там само, спр. 12455.

¹²⁶ *Пернеровський Юрій Петрович*, 1889 р. н., с. Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., українець, освіта середня. Проживав у м. Остер Остерського (нині Козелецького) р-ну, юрист. Заарештований 28 серпня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1937 р. за «проведення контрреволюційної діяльності» ув'язнений у ВТТ на 10 років. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 29 листопада 1939 р. термін покарання знижено до фактично відбутого. Реабілітований 30 квітня 1958 р. (див.: Там само, спр. 3347).

Якщо в 1930–1940-х рр. головним проханням, з яким зверталися до органів влади, було звільнення засудженого, то у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр. це були клопотання про зняття судимості, реабілітацію. Їх подавали як самі репресовані, так і їхні родичі – зазвичай дружини та діти. Колишні в'язні, повернувшись із таборів, не полишали надії поновити своє добре ім'я. Поодинокі кроки у цьому напрямі здійснювали ще на початку 1950-х рр. Так, Клеопатра Окопна¹²⁷ в листі (1951 р.) прохала зняти з неї судимість, оскільки її наявність заважала поїхати зі своїм колективом у відрядження на будівництво, тобто жити повноцінним життям. Свого листа жінка завершувала словами:

«Снимите с меня судимость, которая приносит мне много моральных страданий. Разве не достаточно того горя и позора, что я перенесла»¹²⁸.

Проте якісно новий етап в історії подання клопотань було пов'язано з ухваленням 27 березня 1953 р. Президією Верховної Ради СРСР указу про амністію, що стало початком масової реабілітації. Утім, вона не торкнулася осіб, ув'язнених за «контрреволюційні злочини». Для жертв політичного терору точкою відліку на шляху відновлення справедливості стала постанова ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. Тоді почали створюватися обласні комісії, що наглядали за ходом перегляду справ на осіб, засуджених саме за «контрреволюційними статтями». Правовою основою діяльності обласних комісій став спільний наказ генерального прокурора, міністрів юстиції та внутрішніх справ, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. Природно, це подало надію на реабілітацію сотням тисяч засуд-

¹²⁷ *Окопна Клеопатра Олексіївна*, 1906 р. н., с. Сміле Роменського р-ну Сумської обл., українка, освіта початкова. Проживала у смт Козелець Козелецького р-ну, бібліотекар. Заарештована 29 січня 1938 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 7 липня 1938 р. як «член сім'ї зрадника Батьківщини» ув'язнена на 5 років. Відбувала покарання в Карагандинському ВТТ. Звільнена 29 січня 1943 р. Реабілітована 7 червня 1958 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 3437).

¹²⁸ Там само, арк. 32.

жених¹²⁹. Володимир Савицький¹³⁰, маючи поважний вік, до останнього намагався отримати таке бажане рішення:

«Мне исполнилось 60 лет. И близится конец моей жизни. Я хотел бы умереть человеком не с арестантским прошлым, чтобы дети мои никогда не думали о том, что их отец – преступник перед государством, так как я не был таким»¹³¹.

Дружини засуджених упродовж багатьох десятиліть продовжували вірити в невинуватість своїх чоловіків. Так, дружина Олександра Кислого¹³² писала:

«Я с ним прожила 14 с лишним лет и не только не замечала за ним никакой контрреволюционной деятельности, а, наоборот, видела всегда самое преданное отношение к советской власти»¹³³.

Таких жінок гнітило становище «дружин ворогів народу». Як аргумент на свою користь вони традиційно наводили приклади сумлінної праці та відданості радянському суспільству¹³⁴.

¹²⁹ Коваленко О., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930-х – 1980-ті рр.) // Реабілітовані історією: У 27 т.: Чернігівська область. – Кн. 2. / Упор. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. – С. 31–32.

¹³⁰ Савицький Володимир Казимирович, 1894 р. н., Галичина, освіта середня. Проживав у с. Калинівка Бахмацького р-ну, завідувач приймального пункту. Заарештований 3 грудня 1937 р. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 26 грудня 1937 р., за «проведення контрреволюційної діяльності» ув'язнений на 10 років. Відбував покарання в Усть-Вимському ВТТ. Звільнений 3 червня 1947 р. Реабілітований 19 червня 1956 р. (див.: Держархів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 2113).

¹³¹ Там само, арк. 46.

¹³² Кислий Олександр Іванович, 1902 р. н., смт Березна Менського р-ну, українець, освіта вища. Проживав у смт Березна, учитель. Заарештований 29 березня 1938 р. За постановою «трійки» при УНКВС по Чернігівській обл. від 23 квітня 1938 р., за «участь у діяльності української контрреволюційної націоналістичної організації» застосовано вищу міру покарання. Розстріляний 10 травня 1938 р. у м. Чернігів. Реабілітований 7 грудня 1957 р. (див.: Там само, спр. 8108).

¹³³ Там само, арк. 217–217 зв.

¹³⁴ Там само.

Листи жертв терору не можна оцінювати однозначно. З одного боку – це спроба висловити протест проти свавілля влади. З іншого – пристосуванство до радянських реалій. Звертаючись до представників влади з проханням скасувати вирок, більшість в'язнів таборів сподівалися відновити справедливість. Ними керувало, у першу чергу, бажання повернутися до рідних, до сімей. Не менш суттєвим для людей було відновлення своїх громадянських прав, можливість позбутися дискримінації, зняти з себе тавро «ворога народу» або «ЧСИР». Ці листи – своєрідний феномен радянської країни. Із метою завоювання довіри адресата люди змушені були вдаватися до соціальної мімікрії, повсякчас використовуючи у соціальній комунікації маскувальні словесні коди.

Порівнявши листи хронологічно, за тематикою та стилем написання, доходимо наступних висновків: усім їм, незважаючи від часу написання, притаманна наповненість «правильними» радянськими моментами, у той час як аргументи захисту особи, присутні в більш ранні періоди, зникають у листах 1950–1960-х рр. Це можна пояснити кількома факторами. *По-перше*, мало хто з ув'язнених пережив роки заслання та повернувся додому, головними авторами клопотань ставали їхні родичі, які могли й не знати всіх нюансів справи; *по-друге*, через об'єктивні причини з плином часу така аргументація ставала менш актуальною. Водночас період «відлиги» наклав свій відбиток на листи, вони стали більш «вільними» за стилем висловлювання, а виклад суті прохань був стриманішим, лаконічнішим. Звичайно, за традицією, сформованою роками жорсткого комуністичного виховання, люди продовжували використовувати у своїх зверненнях радянські символи, запевняючи в лояльності до влади.

Можна впевнено стверджувати, що процес реабілітації не був пов'язаний з інтенсивністю та кількістю поданих прохань. Так, наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр. перегляд справ здійснювався формально, клопотання в більшості випадків відхилялися. Проте це не охолоджувало бажання людей писати листи до органів влади. Нові можливості для реабілітації відкрилися навесні 1953 р. У цей час активізувалися сподівання на перегляд справ засуджених за «контрреволюційні злочини».

У 1956–1959 рр. в УРСР було реабілітовано понад 250 тис. осіб¹³⁵. Нова хвиля реабілітації жертв політичних репресій розпочалася з ухваленням 1989 р. указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період 1930–1940-х і початку 1950-х років»¹³⁶. Процес реабілітації постраждалих від тоталітарної системи продовжився й на початку 1990-х рр. ухваленням Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р. закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹³⁷. Він триває до сьогодні.

Аскерова Л. Письма к власти жертв политических репрессий как проявление социальной мимикрии (на примере Черниговской области)

В статье исследуется практика подачи прошений жертвами террора, проанализированы происходившие в различные хронологические отрезки изменения в диалоге «индивид – власть». Письма представителям властных структур рассматриваются как составная часть реалій советского общества. Анализируется мотивация граждан при подаче ходатайств. Охарактеризованы основные темы, освещаемые авторами писем. Обращается внимание на использование «советских символов» в обращениях к высшему партийно-советскому руководству.

Ключевые слова: письма, тоталитарная система, советское общество, террор, репрессии, «враг народа».

Askerova L. Letters from Victims of Totalitarian System Repressions to Authority as a Demonstration of Social Mimicry (Based on the Example of Chernihiv Region)

The author studies the characteristic features of petitions written by victims of terror, she analyses the changes taken place at different chronological periods of time through the dialogue «individual – authority». The letters to the authorities are considered to be a part of the reality of the Soviet society. The motivation of people presenting petitions is analysed. The main items covered by the authors of the letters are characterized.

¹³⁵ Коваленко О., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930-х – 1980-ті рр.). – С. 33.

¹³⁶ Там само. – С. 40.

¹³⁷ Там само. – С. 43.

The attention is paid to the use of «Soviet symbols» in petitions to the Supreme Party and Soviet Leadership.

Key words: letters, authority, totalitarian system, Soviet society, terror, repressions, «enemy of the people».